

Ο επιστημολογικός αναρχισμός του Paul Feyerabend

Μια ανολοκλήρωτη ιστοριστική κριτική στο μεθοδολογισμό και στο θεμελιωτισμό

Ο Paul Feyerabend (1924-1994) αποτελεί μια από τις πλέον αμφιλεγόμενες προσωπικότητες της σύγχρονης φιλοσοφίας της επιστήμης. Είναι υπεύθυνος για μια από τις ακραίες στιγμές ιστοριστικής κριτικής της επιστημολογίας, της επιστήμης, αλλά και ολόκληρης της δυτικής ορθολογικής παράδοσης. Έχει κατηγορηθεί ως ο χειρότερος πολέμιος της επιστήμης, αλλά και έχει επαινεθεί ως ο διεισδυτικός διανοητής που ανέδειξε τα αδιέξοδα του φορμαλιστικού και εργαλειακού λόγου. Τι ήταν πράγματι ο Feyerabend και τι έχει σήμερα απομείνει από τις αιρετικές επιστημολογικές παρεμβάσεις αυτού του «αστόχαστου ντανταϊστή»;

Καθηγητής της φιλοσοφίας της επιστήμης στο Πανεπιστήμιο του Berkeley (1958-1990) και στο Πολυτεχνείο της Ζυρίχης (1980-1990) θα μείνει στην ιστορία ως ο πλέον ριζοσπαστικός εκπρόσωπος της «ιστορικής στροφής» στη φιλοσοφία της επιστήμης, η οποία διαμορφώθηκε κατά τη δεκαετία του '60 ως αντίδραση στα αδιέξοδα της δεσπόζουσας θετικιστικής επιστημολογίας. Η παιδεία του υπήρξε πολύπλευρη και οι θεωρητικές καταβολές του ποικίλες. Σπούδασε θέατρο στη Βαϊμάρη (Weimar Institute for the Methodological Reform of the German Theatre, 1945), ιστορία, φυσική και αστρονομία στη γενέτειρά του, τη Βιέννη (1946-1951). Έλαβε πτυχίο αστρονομίας και διδακτορικό δίπλωμα στη φιλοσοφία το 1951. Βρέθηκε στο Λονδίνο το 1952 για να σπουδάσει φιλοσοφία με τον Karl Popper, αν και το αρχικό του σχέδιο ήταν να εργασθεί υπό την επίβλεψη του Wittgenstein, ο οποίος πέθανε στο μεταξύ.

Η αρχική φήμη του οφείλεται κυρίως στις έρευνές του στη φιλοσοφία της φυσικής, και ιδιαίτερα της κβαντικής μηχανικής, καθώς είναι ένας από τους πρώτους φιλόσοφους που ασχολήθηκαν με την έννοια της συμπληρωματικότητας του Bohr. Μαζί με τον Toulmin, τον Hanson και τον Kuhn, από το τέλος της δεκαετίας του '50, αμφισβητεί συστηματικά θεμελιώδεις παραδοχές της δεσπόζουσας φιλοσοφίας της επιστήμης. Υποστηρίζει ότι η συζήτηση γύρω από ζητήματα εγκυρότητας και επιστημονικής επιλογής δεν μπορεί να ξεκινάει από τη λογικο-γλωσσική ανακατασκευή των επιστημονικών θεωριών, όπως πίστευαν οι λογικοί θετικιστές, αλλά μπορεί να διεξαχθεί γόνιμα στη βάση της μελέτης πραγματικών θεωρητικών εξελίξεων στην ιστορία της επιστήμης. Έρευνες στην ιστορία των επιστημών χρειάζεται να αντικαταστήσουν την «ορθολογική ανακατασκευή» ως τυπική έρευνα θεμελιωτικών δομών.

Είναι χαρακτηριστικό όμως ότι, αντίθετα από ό,τι συμβαίνει με το έργο του Kuhn, η πρόωμη κριτική του Feyerabend δεν προκύπτει από συγκεκριμένες ιστορικές ανασυγκροτήσεις επεισοδίων από την ιστορία της επιστήμης, αλλά εδράζεται σ' ένα αφηρημένο θεωρητικό επιχείρημα, γονιμοποιημένο σε μεγάλο βαθμό από πομπειανές ιδέες (της μεθοδολογίας του fallibilism).

Ο Feyerabend έρχεται αντιμέτωπος με καταστατικές παραδοχές της φιλοσοφίας της επιστήμης, κατά κύριο λόγο με την αντίληψη ότι η επιστήμη μπορεί να είναι αντικειμενική επειδή καθοδηγείται από την παρατήρηση και τη λογική αποκλειστικά, ανεξάρτητα από οποιαδήποτε αξιολογική ή άλλη ανθρώπινη κρίση. Οι λογικοί θετικιστές, των οποίων τα αιτήματα συγκρότησαν σε μεγάλο βαθμό την παράδοση της σύγχρονης φιλοσοφίας της επιστήμης, απέβλεπαν σ' ένα πρόγραμμα θεμελίωσης μιας γενικής θεωρίας της γνώσης του κόσμου, απαλλαγμένης από οποιαδήποτε αξιολογικά περιεχόμενα, ως συλλογής εμπειρικών εμπειριών που έχουν οι άνθρωποι για τον κόσμο. Για την επίτευξη του στόχου τους, από τη μια πλευρά χρειάζονταν, ως εμπειριστές, να υπερασπιστούν μια θεωρία της εμπειρίας ως του έσχατου και ασφαλούς θεμέλιου της γνώσης και από την άλλη, μια θεωρία του λόγου ως του μέσου που εξασφαλίζει τη μετάβαση από τη μερικότητα της παρατήρησης στη γενικότητα της επιστημονικής γνώσης. Η βασική ιδέα τους ήταν ότι η επιστήμη είναι επιτυχής επειδή είναι ορθολογική, και είναι ορθολογική επειδή έχει την ορθή μέθοδο. Η επιστημονική ορθολογικότητα, ως ορθολογικότητα της μεθόδου, είναι τυπική, καθολική, γλωσσικά ανασυγκροτήσιμη και ενιαία, με την έννοια της απουσίας εναλλακτικών ορθολογικών προσανατολισμών. Καθώς η μέθοδος εκφράζεται γλωσσικά και ανακατασκευάζεται τυπικά, η φιλοσοφία αναλαμβάνει το εγχείρημα της ανακατασκευής της με όργανο τη μοντέρνα λογική.

Η «ανακατασκευή» είναι λογικο-τυπική έννοια, η οποία χαρακτηρίζει μια διαδικασία ανάλυσης θεωριών και λειτουργεί στο επίπεδο των προτάσεων και της εννοιολογικής αποσαφήνισης. Συμπληρώνεται μ' ένα εμπειριστικό νοηματικό αξίωμα ως το περιεχόμενο της, το οποίο λύνει προβλήματα εμπειρικής ελάτρωσης και αφορά την ικανότητα των επιστημονικών προτάσεων να υπόκεινται σε αυστηρούς θετικούς εμπειρικούς ελέγχους. Σύμφωνα με τον Rudolf Carnap, «η επιστήμη ασχολείται μόνο με δομικές ιδιότητες των αντικειμένων»¹, οι οποίες μπορούν να αποδοθούν ορθολογικά από μια λογική ανακατασκευή των ασαφών επιστημονικών γλωσσών της factum επιστήμης σε ακριβείς γλωσσικές κατασκευές, μέσω της διαμόρφωσης ενός θεμελιώδους κατασκευαστικού συστήματος «που αποτελεί ορθολογική ανακατασκευή ολόκληρου του σχηματισμού της πραγματικότητας, που στη γνώση διεξάγεται κατά το μεγαλύτερο μέρος ενορατικά»². Η λογικοθετικιστική φιλοσοφία της επιστήμης απέβλεπε σ' ένα πρότυπο που θα διασφάλιζε την ιδεατότητα του επιστημονικού λόγου μέσω της ανακατασκευής των επιστημονικών θεωριών σε μια τυπική γλώσσα. Το ότι η επιστήμη θα ήταν εκφράσιμη σε μια τυπική γλώσσα σήμαινε ότι οι επιστημονικές προτάσεις θα ήταν δυνατό να διατυπωθούν σε μια γλώσσα της οποίας η δομή θα προσδιοριζόταν από ένα σύστημα λογικής. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η δομή της επιστήμης καθίσταται δομή ενός καθαρά τυπικού λόγου.

Ο Feyerabend υποβάλλει σε κριτική τόσο την εμπειριστική θεωρία της παρατήρησης όσο και την αξίωση της καθολικότητας ενός τυπικού και απόλυτα δεσμευτικού επιστημονι-

κού λόγου. Υποστηρίζει ότι ούτε οι επιστημονικές θεωρίες μπορούν να θεωρηθούν ότι θεμελιώνονται μέσω αναγωγής σε οριστικά επαληθεύσιμες βεβαιωτικές προτάσεις, ούτε η επιστημονική μέθοδος είναι «ορθολογικά ανακατασκευάσιμη» ως συνεπαγωγή από γεγονότα. Είναι χαρακτηριστικό ότι αυτή είναι η κριτική που εξαπολύει και ο δάσκαλός του Karl Popper κατά των λογικών θετικιστών. Η διαφορά ανάμεσά τους έγκειται στο ότι ο Popper απορρίπτει μεν την «επαγωγική λογική» ως ορθολογική δομή της επιστήμης, αλλά αναζητεί μια εναλλακτική μεθοδολογία, πάντοτε στη βάση καθαρά λογικο-τυπικών κριτηρίων. Ταυτίζει τον επιστημονικό λόγο με την παραγωγική λογική, υπογραμμίζοντας ταυτοχρόνως την «ανορθολογικότητα» της επιστημονικής ανακάλυψης ή της γέννησης των θεωριών. Αντιθέτως, ο Feyerabend αρνείται ότι οποιαδήποτε τυπική μεθοδολογία μπορεί να αντικαταστήσει το αναξιόπιστο επαγωγικό πρόγραμμα και σχετικοποιεί το ζήτημα της μεθόδου, μεταφέροντας την «ανορθολογικότητα» από το πεδίο της γέννησης στο εσωτερικό της επιστημονικής απόφασης. Η λογική, υποστηρίζει, δεν έχει προνομιακό status στην επιστημονική μεθοδολογία αλλά υπόκειται η ίδια σε εμπειρική έρευνα. Απορρίπτει την ύπαρξη λογικού χάσματος μεταξύ κανονιστικού και περιγραφικού στοιχείου, το οποίο αποδέχονταν η λογικοθετικιστική αλλά και η πομπειανή θεωρία της μεθοδολογίας, και διατείνεται ότι αξιολογικές προσμείξεις ενυπάρχουν και συγκροτούν την ίδια τη δομή της επιστήμης και της επιστημονικής απόφασης.

Η κριτική της μεθοδολογίας οδηγεί τον Feyerabend σε ριζική κριτική του ορθολογικού χαρακτήρα της επιστήμης. Η θέση του είναι ακραία, καθώς σε αντιδιαστολή προς τους άλλους εκπροσώπους του ιστορικού ρεύματος όπως ο Kuhn, οι οποίοι σχετικοποιούν μεν τα κριτήρια ορθολογικής αποτίμησης των θεωριών αλλά δεν αρνούνται τον κανονιστικό χαρακτήρα της επιστήμης και προσπαθούν να διασώσουν την ορθολογικότητα της επιστημονικής επιλογής μέσα στο ιστορικοποιημένο σχήμα ερμηνείας τους, ο Feyerabend υποστηρίζει ότι οι θεωρίες δεν επιλέγονται στη βάση μεθοδολογικών κανόνων. Οι υπόλοιποι εκπρόσωποι του ιστορικού ρεύματος, όταν ασκούν κριτική στην αξίωση της τυπικής ενότητας του επιστημονικού λόγου, έλκονται από μια αξίωση πλουραλισμού των ορθολογικών προσανατολισμών εντός της επιστήμης. Ο Kuhn, για παράδειγμα, αποδέχεται την ορθολογικότητα ως εσωτερική υπόθεση της «κανονικής επιστήμης» και υπερασπίζεται μια αρχή ανοχής μεταξύ των διαφορετικών ορθολογικών προσανατολισμών, με την έννοια ότι καμιά απόφαση γύρω από το αίτημα της ορθολογικότητας ενός παραδείγματος δεν μπορεί να ληφθεί από το πλαίσιο των αιτημάτων ενός άλλου. Στο έργο του Feyerabend, η αρχή της ανοχής ριζοσπαστικοποιείται σε τέτοιο βαθμό ώστε να καταλήγει στη ρητή απόρριψη της ορθολογικότητας της επιστημονικής απόφασης.

Η κριτική του «ριζικού εμπειρισμού»

Υπάρχει ένας θεμελιώδης επιστημολογικός πυρήνας στο έργο του Feyerabend, έτσι ώστε ακόμα και οι πλέον αναρχικές απόψεις που διατυπώνει κατά τη δεκαετία του '70, να αποτελούν ουσιαστικά εκδίπλωση των συνεπειών των θέσεων που είχε ήδη διατυπώσει στα πρώιμα γραπτά του, κατά τις δεκαετίες του '50 και '60. Στα πρώιμα γραπτά του αναπτύσσει μια

συστηματική κριτική της εμπειριστικής επιστημολογίας, στην οποία επιστρατεύει πομπειανές αντι-επαγωγιστικές θέσεις. Στη συνέχεια, καθοριστικό ρόλο όσον αφορά τη ριζοσπαστικοποίηση του επιστημολογικού του προγράμματος αποτελεί η σταδιακή απομάκρυνσή του από την πομπειανή επιστημολογία, καθώς συνειδητοποιεί ότι η απόρριψη της επαγωγής, την οποία προωθούσε ο Popper, απαιτούσε την απόρριψη και της μεθοδολογίας της διαφυσισμότητας, την οποία ο τελευταίος υπερασπιζόταν. Διαφοροποιούμενος από την πομπειανή μεθοδολογία θέτει υπό αμφισβήτηση το μεθοδολογισμό της επιστημολογίας *in toto*, τόσο στις λογικοθετικιστικές όσο και στις πομπειανές (αλλά και λακατοσιανές) εκδοχές του αιτήματος μιας ενιαίας θεωρίας της επιστημονικής μεθόδου. Η επόμενη θεωρητική κίνηση στο επιχείρημά του, μετά την κριτική της μεθοδολογίας, είναι η κριτική της επιστήμης της ίδιας και εν τέλει το εγχείρημα ολοκληρωτικής αμφισβήτησης της δυτικής παράδοσης του ορθολογισμού στο σύνολό της.

Ας πάρουμε τα πράγματα από την αρχή. Στα πρώιμα γραπτά του πλήττει, ακολουθώντας τον Popper, τη βασική εμπειριστική παραδοχή ότι η επιστήμη λειτουργεί με το να συλλέγει παρατηρησιακά γεγονότα και να συνάγει θεωρίες από αυτά. Στόχος του είναι η αξίωση ότι η επαγωγική μεθοδολογία μπορεί να παράσχει γενική γνώση ή να θεμελιώσει την αλήθεια θεωρητικών γενικεύσεων. Οι θεωρίες, υποστηρίζει, δεν μπορούν να εληφθούν ότι έπονται των γεγονότων από μια αυστηρά λογική άποψη, καθώς τα ίδια τα γεγονότα χρειάζεται να ερμηνευτούν να αποδοθούν, δηλαδή, σε μια παρατηρησιακή γλώσσα. Και το πρόβλημα, σε αυτήν την περίπτωση, είναι πώς θα καθοριστεί η καταλληλότητα της ερμηνείας μας για την παρατηρησιακή γλώσσα. Ο ίδιος υποστηρίζει ότι η εμπειρία δεν παίζει καθοριστικό ρόλο σε αυτόν τον προσδιορισμό: «Κανένα σύνολο παρατηρήσεων δεν είναι ποτέ επαρκές ώστε να συναγάγουμε (λογικά) οποιαδήποτε από αυτές τις ερμηνείες (πρόβλημα της επαγωγής)»³. Οι ίδιες οι εμπειρικές παρατηρήσεις είναι θεμελιωμένες σε θεωρητικές ερμηνείες και, επομένως, συγκροτημένες θεωρητικά. Οι θεωρίες είναι λογικά πρότερες στην ερμηνεία της παρατηρησιακής μαρτυρίας την οποία θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει η επαγωγή.

Ούτε η θεωρία της παρατήρησης του λογικού θετικισμού ούτε εκείνη του λόγου ως τυπικής «επαγωγικής λογικής» μπορούν να τύχουν υπεράσπισης. Σχετικά με τη θεωρία της παρατήρησης, μια βασική πηγή δυσκολιών αφορά το γεγονός ότι η αντίληψη, η οποία αποτελεί τη βάση διά της οποίας συγκροτούνται οι παρατηρήσεις, είναι η ίδια μια δραστηριότητα που έχει ουσιαστικές ομοιότητες, από γνωστική άποψη, με τις θεωρητικές κατασκευές μας. Τα επιστημονικά στοιχεία που διαθέτουμε συνηγορούν υπέρ αυτής της άποψης. Ο νους σχηματίζει το καλύτερο δυνατό «μοντέλο» από το πεδίο που εμφανίζεται μπροστά του, στη βάση της μνήμης, των μεθόδων επεξεργασίας των αποθηκευμένων πληροφοριών που έχει και της τρέχουσας πληροφοριακής εισροής. Αυτό όμως σημαίνει ότι οι παρατηρήσεις, που είναι αποτελέσματα αυτής της διαδικασίας, δεν μπορεί να θεωρηθεί πως έχουν πρωταρχικό επιστημικό status στα θεμέλια της γνώσης. Ο Feysabend επισημαίνει αυτό το πρόβλημα, καθώς διαπιστώνει ότι η παρατήρηση δεν είναι μια πρωτογενής και άμεσα διαφανής κατηγορία, αλλά αναφέρεται σε μια σύνθετη διαδικασία, η οποία είναι η ίδια αντικείμενο της επιστημονικής έρευνας.

Το γεγονός αυτό, έχει συνέπειες όσον αφορά την προσέγγιση του επιστημονικού λόγου ως της μεθόδου που εξασφαλίζει το πέρασμα από τη μερική εμπειρική παρατήρηση στη γενι-

κή θεωρητική γνώση. Εάν τα αποδεκτά παρατηρησιακά γεγονότα δεν συγκροτούν μια θεωρητικά ουδέτερη και αμετάβλητη κατηγορία αλλά είναι τα ίδια θεωρητικά γονιμοποιημένα και υπόκεινται στη θεωρητική κριτική, τότε δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν ούτε για τη θεμελίωση ούτε για τη συγκριτική αξιολόγηση των θεωριών. Εάν τα γεγονότα είναι κατά έναν ουσιαστικό τρόπο θεωρητικά προσμειγμένα, τότε αντί για τη σύγκριση θεωρίας και παρατηρησιακού γεγονότος, η οποία, κατά τους λογικούς θετικιστές, λυνόταν πάντοτε υπέρ του γεγονότος, έχουμε σύγκριση θεωρίας με θεωρία, η λύση της οποίας καθίσταται πλέον πιο περίπλοκο ζήτημα.

Διατυπωμένη σε επίπεδο γλώσσας η θέση του Feyerabend κατά της νομιμότητας της διάκρισης θεωρίας και παρατήρησης λέει ότι οι παρατηρησιακές προτάσεις, πάνω στις οποίες θεωρείται πως θεμελιώνεται το οικοδόμημα των θεωρητικών προτάσεων της επιστήμης, είναι οι ίδιες θεωρητικές — όχι απλώς θεωρητικά γονιμοποιημένες, όπως υποστήριζαν ο Toulmin, ο Hanson και αργότερα ο Kuhn, αλλά πλήρως θεωρητικές. Και καθώς δεν υπάρχουν αμιγή και διακριτά «παρατηρησιακά νοήματα», η διάκριση μεταξύ παρατηρησιακών προτάσεων («προτάσεων πρωτοκόλλου» ή «βασικών προτάσεων», κατά την ορολογία του κύκλου της Βιέννης) και θεωρητικών προτάσεων δεν είναι μια σημασιολογική διάκριση αλλά μια διάκριση με πραγματιστική και μόνον ισχύ. Σε γνωσιοθεωρητικό επίπεδο, η ίδια διαπίστωση υποστηρίζει ότι η αντιληπτική γνώση είναι πάντοτε έκφραση κάποιας θεωρίας, ή «παράδοσης», ή «ιδεολογίας», όρους που ο Feyerabend χρησιμοποιεί ως ισοδύναμους. Η παρατήρηση είναι πάντοτε θεωρητικά συγκροτημένη, με την έννοια ότι οι θεωρίες που χρησιμοποιούμε για να εξηγήσουμε τι παρατηρούμε καθορίζουν την ερμηνεία των παρατηρησιακών προτάσεων που δεχόμαστε. Το ερώτημα όμως που προκύπτει είναι πώς διασφαλίζεται το επιστημολογικό κύρος της ερμηνείας μας. Η απάντηση του Feyerabend εντοπίζεται στις απόψεις του γύρω από το νόημα.

As υπενθυμίσουμε ότι η θεωρητική παράδοση εντός της οποίας βρίσκει τον εαυτό του, χαρακτηριζόταν από την αρχή ότι μια επαρκής προσέγγιση της επιστήμης, και κατ' επέκταση της επιστημονικής αλλαγής, χρειάζεται να περιλαμβάνει μια άποψη του πώς μπορεί να ανασυγκροτηθεί η κατάσταση της επιστήμης σε μια δεδομένη στιγμή. Και για πολλούς φιλόσοφους της εποχής (Carnap, Hempel, Ernest Nagel), αυτό σήμαινε ότι η ανασυγκρότηση πρέπει να προσδιορίζει τη γλώσσα που χρησιμοποιείται και τις προτάσεις που αποδέχονται οι επιστήμονες της συγκεκριμένης περιόδου. Κατ' αυτόν τον τρόπο, αλλαγές εντός ενός επιστημονικού πεδίου θεωρείτο πως μπορούν να αποδοθούν μέσω της ανάλυσης του τρόπου που αναπτύσσεται η γλώσσα αυτού του πεδίου, του πώς γίνονται αποδεκτές νέες προτάσεις και απορρίπτονται παλαιότερες. Ο Feyerabend παίρνει σταδιακά αποστάσεις από τη θέση ότι η εξήγηση της επιστημονικής αλλαγής αποδίδεται μέσω της απόδοσης της αλλαγής σε σύνολα προτάσεων, και επιχειρεί την ανασκευή βασικών συνιστωσών της. Ο πυρήνας της προβληματικής του εντοπίζεται σε δυο κλασικά κείμενά του, «Problems of Empiricism» και «Problems of Empiricism, Part II»⁴. Στο πρώτο από αυτά γράφει:

«το νόημα κάθε όρου που χρησιμοποιούμε εξαρτάται από το θεωρητικό πλαίσιο εντός του οποίου απαντάται. Οι λέξεις δεν “σημαίνουν” τίποτα σε απομόνωση· αποκτούν τα νοήματά τους με το να είναι μέρος ενός θεωρητικού συστήματος. Ως εκ τούτου, εάν θεωρήσουμε δυο πλαίσια με βασικές αρχές οι οποίες είτε είναι αντιφατικές μεταξύ τους ή οδηγούν σε

ασυνεπή αποτελέσματα σε ορισμένα πεδία, πρέπει να προσδοκούμε ότι κάποιοι όροι του πρώτου πλαισίου δεν θα απαντώνται στο δεύτερο με ακριβώς το ίδιο νόημα»⁵.

Στη συνέχεια ριζοσπαστικοποιεί την παραπάνω θέση και διευκρινίζει: «για να το εκφράσω πιο ριζικά, κάθε θεωρία θα κατέχει τη δική της εμπειρία, και δεν θα υφίσταται καμιά αλληλοκάλυψη μεταξύ αυτών των εμπειριών. Εμφανώς μια κρίσιμη εμπειρία είναι τώρα αδύνατη... διότι δεν υφίσταται καμιά καθολικά αποδεκτή πρόταση ικανή να εκφράσει οτιδήποτε αναδύεται από την παρατήρηση»⁶.

Η θέση του Feyerabend συγκρούεται με δυο παραδοχές αυτού που ο ίδιος αποκαλεί «ριζικό εμπειρισμό»: Αφενός, ότι υπάρχει νοηματική σταθερότητα μεταξύ θεωριών σε περιόδους μεγάλων επιστημονικών αλλαγών, και αφετέρου, ότι πρέπει να υπάρχει συνέπεια ανάμεσα στην προγενέστερη και τη διάδοχη θεωρία, ότι, δηλαδή, η νέα θεωρία πρέπει να περιλαμβάνει ή να είναι συνεπής με τα αποτελέσματα και το περιεχόμενο των θεωριών που αντικαθιστά, πράγμα που καθιστά δυνατή την αναγωγή των τελευταίων στην πρώτη. Ο Feyerabend υποστηρίζει ότι ούτε το αίτημα της συνέπειας ούτε εκείνο της νοηματικής σταθερότητας τεκμηριώνονται από την πραγματική εξέλιξη της επιστήμης⁷. Η απόρριψη της νοηματικής σταθερότητας και της λογικής συνέπειας οδηγεί τον ίδιο στη διατύπωση της θέσης της ασυμμετρίας των επιστημονικών θεωριών (την οποία αναπτύσσει παράλληλα με τον συνάδελφό του στο Πανεπιστήμιο του Berkeley, Thomas Kuhn). Ο χαρακτηρισμός δυο θεωριών ως ασύμμετρων σημαίνει, πρώτον, ότι οι θεωρητικοί όροι και οι βασικές θέσεις της μιας θεωρίας δεν μεταφράζονται επαρκώς εντός των εννοιολογικών αποθεμάτων της άλλης θεωρίας, και δεύτερον, ότι οι δυο θεωρίες δεν έχουν καμιά λογική σύνδεση με οποιοδήποτε κοινό παρατηρησιακό λεξιλόγιο («γλώσσα αντικειμένου» ή «γλώσσα των αισθητηριακών δεδομένων»), στο οποίο να μεταφράζονται και το οποίο να μπορεί να εκφράζει αλλά και να συγκρίνει το εμπειρικό περιεχόμενο των θεωριών, και έτσι να κατευθύνει ορθολογικά τις επιλογές των επιστημόνων με βάση το κριτήριο της μεγαλύτερης εμπειρικής επάρκειας.

Εάν τα παρατηρησιακά γεγονότα θεωρηθεί ότι είναι το μέτρο στη βάση του οποίου κρίνονται οι θεωρίες, τότε η απάλειψη της αυθεντίας των πρώτων σημαίνει απάλειψη του κοινού μέτρου για την επιστημική αποτίμηση των θεωριών. Εάν και οι θεωρητικοί και οι παρατηρησιακοί όροι αλλάζουν το νόημά τους σε περιπτώσεις επιστημονικών αλλαγών, και εάν οι όροι δεν σημαίνουν τίποτε αυτόνομα αλλά σε σχέση μ' ένα θεωρητικό σύστημα, τότε κάθε τι γίνεται αποδεκτό ή απορρίπτεται στο σύνολό του, ενώ τα δύο αυτά σύνολα δεν είναι δυνατό να συγκριθούν. Σε περιπτώσεις δε πειραματικών ελέγχων έχουμε να αντιμετωπίσουμε ολόκληρα σύνολα μερικώς αλληλοδιαπλεκόμενων, εμπειρικά επαρκών, αλλά αμοιβαίως αποκλειόμενων θεωριών. Η απόφαση μεταξύ τους δεν είναι θέμα κανονιστικής σύγκρισης και απόφασης.

Η θέση της ασυμμετρίας είχε συνέπειες σκανδάλου. Εάν διαδοχικές και ανταγωνιστικές θεωρίες δεν μπορούν να συγκριθούν, τότε η επιλογή μεταξύ τους δεν διευθετείται ορθολογικά. Εάν οι θεωρίες δεν είναι συγκρίσιμες με βάση κάποια κριτήρια, τότε η εξηγητική υπεροχή της μιας σε βάρος της άλλης δεν είναι δυνατό να εκτιμηθεί. Ως εκ τούτου, η επιστημονική αλλαγή δεν μπορεί να θεωρηθεί ως απόρροια μιας κανονιστικής έρευνας η οποία να

καταλήγει στην τεκμηριωμένη κρίση ότι μια θεωρία είναι περισσότερο δικαιολογημένη από μια άλλη. Διαφορετικοί παράγοντες πρέπει να αναζητηθούν για την εξήγηση και αλλαγή στην προτίμηση των επιστημόνων, παράγοντες κοινωνιολογικοί και ψυχολογικοί, περιστασιακοί ή τυχαίοι, αλλά οπωσδήποτε όχι κανονιστικοί-επιστημολογικοί. Αντίθετα με τον Kuhn, ο οποίος είδε την επελθούσα «κρίση ορθολογικότητας» ως ανεπιθύμητη συνέπεια της θέσης της ασυμμετρίας, ο Feyerabend αναλαμβάνει τις ανορθολογικές της υποδηλώσεις. Αναγνωρίζει πως παράγοντες οι οποίοι κυμαίνονται από επικρατούσες αισθητικές κρίσεις μέχρι μεταφυσικές προκαταλήψεις, θρησκευτικές δοξασίες και εν τέλει προσωπικές επιθυμίες καθορίζουν την επιβίωση μιας θεωρίας και την εξαφάνιση των αντιπάλων της.

Εάν δεν υπάρχει νοηματική σταθερότητα μεταξύ ανταγωνιστικών θεωριών, και εάν οι θεωρίες είναι λογικά ασυνεπείς μεταξύ τους, δεν υπάρχει κανένα έρεισμα για να υποστηριχτεί η λειτουργία καθολικών μεθοδολογικών κανόνων που να μπορούν να καθοδηγούν τις διάφορες πλευρές της επιστημονικής εξέλιξης. Μέσω της άρνησης των αιτημάτων της νοηματικής συνέχειας και της λογικής συνέπειας, ο Feyerabend αρνείται ότι η επιστήμη έχει μια ενιαία μεθοδολογία που να χαρακτηρίζει την πρακτική και τους στόχους της. Δοθείσης αυτής της παραδοχής, αποτελεί φυσική της συνέπεια η αντίληψη ότι είναι μάταιο να αναζητούν οι φιλόσοφοι της επιστήμης να συγκροτήσουν ένα μοντέλο επιστημονικής αλλαγής ή ένα σύνολο ενιαίων μεθοδολογικών επιταγών. Χρειάζεται να αναγνωρίσουμε ότι η επιστήμη είναι μια αναρχική δραστηριότητα που διεξάγεται μέσα από το συνεχές πολλαπλασιασμό συγκρουόμενων προοπτικών. Ως εκ τούτου, είναι μάταιο και αθεράπευτα σχηματικό να ασχολείται κανείς με τη φιλοσοφία της επιστήμης, ως (μετα) θεωρία της επιστημονικής μεθόδου.

Καθώς ο Feyerabend αντιμετωπίζει τα αδιέξοδα μιας μακράς παράδοσης της μεθοδολογικής έρευνας, δεν έρχεται να εκφράσει και να υπερασπιστεί τα δυνάμει πλεονεκτήματα μιας νέας παράδοσης, αλλά σύροντας τις αδυναμίες της παλιάς στις ακραίες συνέπειές της οδηγείται σε μια πρόταση θεωρητικού «αναρχισμού» ως βάση για κάθε γνωστική διαδικασία επιστημονικού ελέγχου. Η επιστημονική πρόοδος, υποστηρίζει, σε ορισμένες περιπτώσεις έλαβε χώρα μέσω του πολλαπλασιασμού και της διερεύνησης εννοιολογικών κατευθύνσεων αμοιβαίως αποκλειόμενων και εναλλακτικών προς τη δεσπύουσα, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις κατά τις οποίες η δεσπύουσα θεωρία είχε αποδειχτεί ως «εμπειρικά επαρκής». Κι αυτό διότι τα γεγονότα τα οποία είναι από εμπειρική άποψη σχετικά με μια δεδομένη θεωρία συχνά μπόρεσαν να εντοπιστούν μόνο με τη βοήθεια μιας εναλλακτικής θεωρίας⁸. Οδηγείται λοιπόν στη διατύπωση μιας μεθολογικής επιταγής υπέρ του πλουραλισμού των θεωριών, σύμφωνα με την οποία νέες θεωρίες, ακόμα και σε περιπτώσεις που αντιφάσκουν με κάποια γεγονότα ή καθιερωμένες θεωρίες, όχι μόνον πρέπει να επιτρέπονται αλλά και να ενθαρρύνονται. Διά της επίκλησης της αρχής της προόδου, απορρίπτει όχι μόνο το μονισμό των εμπειριστικών μεθοδολογιών αλλά και την έννοια της «κανονικής επιστήμης» του Kuhn, τον οποίο κατηγορεί ότι μέσω αυτής παρέχει άλλοθι για τον επιστημονικό συντηρητισμό⁹. Διατείνεται ότι σε καμιά περίπτωση δεν προάγονται οι στόχοι της επιστήμης μέσω της δέσμευσης μιας ολόκληρης επιστημονικής κοινότητας γύρω από μια δεσπύουσα κάθε φορά θέση, και προάγει το αίτημα του πολλαπλασιασμού των θεωριών και των μεθοδολογιών έρευνας ως αντίδοτο στο δογματισμό και το συντηρητισμό.

**Από την αναρχική μεθοδολογία στην αναρχική επιστήμη:
«Τα πάντα επιτρέπονται»**

Το βιβλίο του *Against Method: Outline of an Anarchistic Theory of Knowledge* (1975), το οποίο μεταφράστηκε σε δεκαεπτά γλώσσες και έκανε δυο αναθεωρημένες εκδόσεις (1988, 1993), αποτελεί την πλέον προκλητική διατύπωση του επιστημολογικού αναρχισμού του. Απαρτίζεται από δυο μέρη: ένα επιστημολογικό, στο οποίο διατυπώνει τη θέση ότι δεν υφίστανται κανονιστικές μεθοδολογικές δεσμεύσεις στην επιστημονική δραστηριότητα, και ένα κοινωνικο-πολιτικό, στο οποίο σύρει τις πολιτικές συνέπειες της κριτικής της επιστήμης στην οποία προβαίνει. Αποκαλεί τον εαυτό του όχι «σοβαρό αναρχικό» αλλά «αστόχαστο ντανταϊστή»¹⁰, που παίρνει τα πράγματα ελαφρά και απολαμβάνει να διακωμωδεί κάθε αξίωση συνέπειας, ή «πουριτανικής δέσμευσης και σοβαρότητας». Χαρακτηρίζει την παρούσα κατάσταση της φιλοσοφίας της επιστήμης απελπιστικά δυσώδωνη, καθώς ματαιοπονεί γύρω από την αναζήτηση μιας σταθερής οικουμενικής και αναγκαίας μεθόδου. Θεωρεί ως εχθρό της ζωής, του αυθορμητισμού, της δημιουργικότητας, της φαντασίας και της ατομικής ελευθερίας την αναζήτηση τέτοιων σταθερών μεγεθών και αναλαμβάνει μια εκστρατεία υπονόμησης, μέχρι γελοιοποίησης, εκείνων οι οποίοι υποστηρίζουν ότι υπάρχουν ή ότι πρέπει να υπάρχουν σταθερά ορθολογικά κριτήρια ή αυστηρές μέθοδοι στην επιστημονική έρευνα —ή σε οποιαδήποτε σφαίρα της ζωής. Στην κατεύθυνση μιας ομορτονιστικής στρατηγικής, άλλοτε υιοθετεί τις τακτικές του ορθολογιστή με σκοπό να τις υπονομεύσει, άλλοτε εισάγει «ευχάριστους πειραματισμούς», άλλοτε σατυρίζει, και οπωσδήποτε προκαλεί.

«Οι έξυπνοι άνθρωποι δεν προσκολλώνται σε κριτήρια, σε κανόνες, σε μεθόδους, ούτε καν σε “ορθολογικές” μεθόδους: οι έξυπνοι άνθρωποι είναι ομορτονιστές, δηλαδή χρησιμοποιούν μόνο τα πνευματικά και υλικά μέσα που δείχνουν κατά περίπτωση να οδηγούν γρηγορότερα στο στόχο»¹¹.

Εγκαλεί τον οπαδό της αντίληψης ότι η επιστήμη είναι δραστηριότητα που διέπεται από κανόνες ελέγχου να ονομάσει οποιονδήποτε κανόνα, αλγόριθμο ή μέθοδο ή ρυθμιστική αξία που να θεωρεί ότι καθοδηγεί την επιστημονική έρευνα, είτε πρόκειται για την επαληθευσιμότητα ή τη διαψευσιμότητα ή τη λογική αποδειξιμότητα ή οποιοδήποτε τέτοιο άλλο κανονιστικό κριτήριο. Επαίρεται ότι ο ίδιος είναι σε θέση να δείξει ότι οποιοδήποτε τέτοιο κριτήριο έχει προταθεί έχει παραβιαστεί στην ιστορία της επιστήμης, όχι μόνον κατά την ανακάλυψη υποθέσεων ή θεωριών αλλά και κατά την υποστήριξη και τη δικαιολόγησή τους. Από την άλλη μεριά, εγκαλεί τον οπαδό της μεθόδου να ονομάσει οτιδήποτε θα θεωρούσε ότι είναι, ή πρέπει να είναι, άσχετο προς τη δραστηριότητα της επιστημονικής έρευνας, είτε πρόκειται για κοινωνικούς παράγοντες, ή μεταφυσικές και θρησκευτικές πεποιθήσεις, αξιολογικές εκτιμήσεις, μύθους, προκαταλήψεις, θέματα προσωπικής ιδιοσυγκρασίας ή γούστου, και ο ίδιος επαίρεται ότι μπορεί να εντοπίσει ιστορικές περιστάσεις στις οποίες κάποιο από αυτά, ή ένας συνδυασμός τους, έπαιξε καθοριστικό ρόλο στις έρευνες των επιστημόνων.

Καμιά θέση δεν μπορεί να αποκλειστεί ακόμα και όταν συγκρούεται με τα γεγονότα.

Αυτό επισημαίνει ο ίδιος, από την πλευρά του παραδοσιακού ορθολογιστή, δηλαδή κάποιου ο οποίος υπηρετεί την ορθολογικότητα με το να αξιώνει υπακοή σε αυστηρούς μεθοδολογικούς κανόνες, σημαίνει ότι η αναρχία είναι το αποτέλεσμα: «όλα επιτρέπονται» («anything goes»)¹²! Η πολυσυζητημένη αυτή διατύπωση είναι το ειρωνικό σχόλιο του Feyerabend σε οποιονδήποτε θα ισχυριζόταν ότι η απάντηση στο ερώτημα της επιστημονικής μεθόδου είναι απολύτως δεσμευτική, της οποίας δηλαδή η παραβίαση, όπως λέει ο ίδιος, θα αποτελούσε άρνηση της ιδέας της επιστήμης και της ορθολογικότητας.

Είναι γεγονός ότι ο Feyerabend βρίσκεται αντιμέτωπος με μια ευάλωτη επιστημολογική παράδοση αναζήτησης ενός τυπικού συστήματος αυστηρών κανόνων στο οποίο να μπορεί να ελέγχει με ακρίβεια την αξιοπιστία των θεωριών και να καθοδηγεί τους επιστήμονες στις θεωρητικές επιλογές τους. Ο ίδιος υποστηρίζει ότι η ιστορία της επιστήμης αποκαλύπτει ότι δεν μπορεί να βρεθεί κανένα τέτοιο σύστημα και ότι η επιβολή οποιασδήποτε καθολικής μεθοδολογίας θα ήταν αυθαίρετη, θα περιοριζε την ελευθερία των επιστημόνων και θα εμπόδιζε την επιστημονική πρόοδο. Επιτίθεται, λοιπόν, κατά της μεθοδολογίας εν ονόματι της ελευθερίας των επιστημόνων να επιλέγουν τη μέθοδό τους ως προϋπόθεση της εξέλιξης και της προόδου.

Ταυτοχρόνως όμως, καθώς απορρίπτει την τυπική δεσμευτικότητα της μεθοδολογίας, υπονομεύει την ορθολογικότητα της επιστημονικής επιλογής. Επιτίθεται κατά της έννοιας της επιστημονικής ορθολογικότητας μέσω μιας ομάδας επιχειρημάτων με τα οποία αμφισβητεί όχι μόνον την ορθολογική ανακατασκευή της επιστήμης από τη φιλοσοφία, αλλά και την ίδια τη δυνατότητα λειτουργίας κανονιστικών κριτηρίων για τη θεμελίωση ορθολογικών αποφάσεων εντός της επιστήμης. Επιστρατεύει την έννοια της ασυμμετρίας και διατείνεται ότι οι εννοιολογικές δομές ανταγωνιστικών θεωριών μπορεί να είναι τόσο ριζικά διαφορετικές ώστε να μη μοιράζονται κοινές προτάσεις, άρα ούτε κοινά νοήματα. Καταλήγει σε μια προτροπή: Δοθέντος οποιουδήποτε μεθοδολογικού κανόνα, όσο θεμελιώδης ή αναγκαίος ή απόλυτα θεμελιωμένος κι αν είναι από επιστημολογική άποψη, πάντα υπάρχουν περιστάσεις στις οποίες είναι προτιμότερο όχι μόνο να αγνοηθεί, αλλά να υιοθετηθεί ο αντίθετός του. Έτσι «χωρίς “χάος” δεν υπάρχει γνώση· χωρίς συχνή απόρριψη του λόγου δεν υπάρχει πρόοδος»¹³. Στην αναρχική επιστήμη που οραματίζεται, οι πολιτικές που ακολουθούν οι επιστήμονες είναι θέμα ελεύθερης επιλογής ή, αν χρειαστεί, δημοκρατικής ψήφου. Ο νταναϊστής επιστήμονας μπορεί να διατηρήσει ή να αλλάξει στόχους «ως αποτέλεσμα κάποιων επιχειρημάτων, πλήξης, ενός βιώματος ή της επιθυμίας του να εντυπωσιάσει μια ερωμένη»¹⁴. Οι δημιουργικοί επιστήμονες είναι αδίστακτοι ομορτυμιστές, χωρίς αρχές.

Το βασικό εμπειρικό υπόβαθρο υπέρ του θεωρητικού αναρχισμού του είναι η ιστορική μελέτη του Γαλιλαίου που προσφέρει. Ο Γαλιλαίος, στην υπεράσπιση της κοπερνίκειας στροφής στην αστρονομία, υποστηρίζει, επικράτησε των αντιπάλων του «χάρη στο ύφος και την πειστικότητά του, επειδή γράφει ιταλικά κι όχι λατινικά κι επειδή γοητεύει τους ανθρώπους, οι οποίοι από ιδιοσυγκρασία αντιστρατεύονται τις παλιές ιδέες και τα πρότυπα μάθησης που συνδέονται μ' αυτές»¹⁵.

Μέσα από την εσωτερική εξέλιξη του «αναρχικού» επιχειρηματός του, ο Feyerabend οδηγείται στην κριτική της ίδιας της επιστήμης. Εκφράζει σκεπτικισμό για τα επιτεύγματά της, γνωστικά και κοινωνικά, και καταδικάζει την επέκτασή της στην κοινωνική ζωή ως υπονο-

μευτική της ελευθερίας μας να επιλέγουμε τι να πιστεύουμε. Καθώς δεν τη θεωρεί ποιοτικά διαφορετική ή προνομιακή, σε σχέση με άλλες μορφές ζωής, ούτε ως προς τα αποτελέσματά της ούτε ως προς τη μέθοδό της, προβάλλει την αξίωση να αποκαθλωθεί από την προνομιούχο θέση την οποία της έχει αποδώσει ο δυτικός πολιτισμός. Οραματίζεται ένα είδος κοινωνίας στην οποία όλες οι παραδόσεις, από την παραδοσιακή ιατρική και την αστρολογία μέχρι την επιστήμη, έχουν ίση πρόσβαση στα κέντρα εξουσίας και στην εκπαίδευση.

Ο Feyerabend αναπτύσσει αυτές τις ιδέες σε δύο επόμενα βιβλία, *Science in a Free Society* (1978) και *Farewell to Reason* (1987). Ειδικότερα στο τελευταίο, τάσσεται υπέρ ενός ιδεώδους πολιτιστικής ποικιλίας και αλλαγής, υπερασπιζόμενος το σχετικισμό ως «προσπάθεια να καταλάβουμε το φαινόμενο της πολιτιστικής διαφοροποίησης». Κατά τα τελευταία χρόνια, διευρύνει το ιστορικό επιχείρημά του και διατυπώνει μια υποκειμενιστική κοσμοθεωρία, η οποία υπογραμμίζει την πολιτιστική διαμεσολάβηση της πραγματικότητας και τη διαμόρφωσή της μέσα από τις «απαντήσεις» που δίνει στις προσεγγίσεις και στις στάσεις των παρατηρητών της.

Η ανολοκλήρωτη κριτική στο θετικισμό ή πώς ο ιστορισμός αναβιώνει μέσα από το μεθοδολογισμό

Ο Feyerabend οραματίζεται μια επιστήμη χωρίς την καθοδήγηση ενός καθολικού μεταθεωρητικού λόγου, τον οποίο συγκροτεί με έλλογα μέσα η φιλοσοφία. Η προβληματική του έλκεται από ένα συμβατιστικό επιχείρημα το οποίο είχε εισαγάγει ο λογικός θετικισμός, και το οποίο θεωρεί ότι ο επιστημονικός λόγος περιλαμβάνει μέσα του τα μετακριτήρια με τα οποία μπορεί να θεματοποιηθεί. Η διαφορά ανάμεσα στους λογικούς θετικιστές και στον Feyerabend είναι ότι οι πρώτοι θεωρούσαν ότι τα κριτήρια αυτά είναι γενικεύσιμα και είναι δυνατό να εξαχθούν από την *factum* επιστήμη διά της φιλοσοφίας ως «λογικής της επιστήμης». Αντιθέτως, ο Feyerabend αμφισβητεί το γενικεύσιμο και καθολικό χαρακτήρα τους. Διαπιστώνει ότι οποιαδήποτε τέτοια κριτήρια κι αν απομονώσει κανείς είναι σχηματικά, έχουν κατά καιρούς παραβιαστεί από τους επιστήμονες και δεν αποδίδουν την ιστορική εξέλιξη της επιστήμης. Απορρίπτει τη δυνατότητα θεματοποίησης αυτής της ιστορικότητας τους. Αναπαράγει κατ' αυτόν τον τρόπο μια αντιθεωρητική, ιστοριστική προβληματική, η οποία προβάλλει την αδυναμία της θεωρίας να συγκρίνει δυο επιστημονικούς «λόγους» και να τοποθετηθεί δεσμευτικά ως προς την αξιολόγησή τους. Η εξέταση των αξιώσεων των επιστημονικών θεωριών για εγκυρότητα μπορεί να γίνει μόνο στη βάση πραγματικών θεωρητικών εξελίξεων. Αυτό για τον Feyerabend σημαίνει ότι μόνον *ad hoc* έρευνες στην ιστορία της επιστήμης είναι θεμιτές χωρίς ένα κριτήριο, που θα επέτρεπε τη σύγκριση και τη δικαιολόγηση στη βάση αιτημάτων εγκυρότητας και ορθολογικότητας.

Σε αυτήν την κίνηση ο Feyerabend δεν υιοθετεί μόνο το συμβατισμό του λογικοθετικιστικού φορμαλισμού αλλά και την παραδοχή του τελευταίου ότι η απόρριψή του οδηγεί στον ανορθολογισμό. Ταυτίζει, με άλλα λόγια, τον ορθολογισμό με το φορμαλιστικό μεθοδολογισμό, κατά το πρότυπο του λογικού θετικισμού, και καθώς διαπιστώνει ότι η επιστήμη δεν μπορεί να αποδοθεί μεθοδολογιστικά, μέσω της απολυτοποίησης των τυπικών στοιχείων

της σε πλήρη αφαίρεση από περιεχόμενα, οδηγείται στην άποψη ότι η επιστήμη δεν θεματοποιείται ορθολογικά. Η αφετηρία του επιχειρήματος είναι ορθή: Ο φορμαλισμός της φιλοσοφίας της επιστήμης έχει αποβάλλει από το θεμελιωτικό του πλαίσιο τους όρους της δικής του παραγωγής, οι οποίοι είναι ιστορικά προσδιορισμένοι. Όμως, ούτε ο Feyerabend είναι σε θέση να θεματοποιήσει αυτούς τους προσδιορισμούς. Όταν απορρίπτει τη φορμαλιστική εκδοχή των αρχών σύγκρισης των θεωριών και, μέσω της επίκλησης της ιστοριογραφίας της επιστήμης, υποστηρίζει ότι ούτε η επαληθευσσιμότητα ούτε η διαψευσιμότητα, ούτε οποιοδήποτε άλλο κανονιστικό κριτήριο είναι κατάλληλα για την απόδοση της θεωρητικής επιλογής αλλά ιστορικά παραγόμενα αξιολογικά στοιχεία αποτελούν τους ρυθμιστές της, θεωρεί ότι αυτή τη διαπίστωση συνεπάγεται τον ανορθολογισμό: ότι η επιστημονική αλλαγή είναι χασοτική και αναρχική.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, ένα ορθό στην αφετηρία του επιχειρήμα, ότι δηλαδή η μέθοδος στην επιστήμη δεν είναι μόνο λειτουργία της λογικής αλλά και της ουσιαστικής θεωρίας, δηλαδή και θέμα περιεχομένου και όχι μόνο μορφής, χάνει την εξηγητική του σημασία, καθώς ο ίδιος πιστεύει ότι τα ουσιαστικά περιεχόμενα και οι θεωρητικές διαφορές στην επιστήμη δεν μπορούν να θεματοποιηθούν και να διευθετηθούν (μετα)θεωρητικά. Οι διαφορές στα περιεχόμενα δύο θεωριών, υποστηρίζει, καθιστούν τη σύγκριση μεταξύ τους αδύνατη. Η σύγκριση περιεχομένων θα ήταν δυνατή στο βαθμό που η μια θεωρία ήταν υποσύνολο της άλλης, πράγμα το οποίο δεν συμβαίνει. Παρατηρούμε ότι παραμένει δέσμιος του αθροιστικού εμπειριστικού μοντέλου του λογικού θετικισμού και επιτρέπει συγκρισιμότητα περιεχομένων μόνο στη βάση της αναγωγικότητας της μιας θεωρίας στην άλλη με αναφορά στην εμπειρική συσσώρευση. Στο βαθμό που διαπιστώνει ότι το αθροιστικό αναγωγιστικό μοντέλο δεν λειτουργεί, αρνείται τη συγκρισιμότητα των περιεχομένων συνολικά. Το αποτέλεσμα είναι να αναπαράγει ένα ιστοριστικό επιχειρήμα κριτικής του φορμαλιστικού λόγου, ότι, δηλαδή, το δικό του πλαίσιο δεν είναι καθολικής ή γενικεύσιμης ισχύος αλλά παρασύρεται από εκείνα τα περιεχόμενα των οποίων την ανασυγκρότηση και αξιολόγηση υποτίθεται πως καθιστά δυνατή, δηλαδή από ιστορικά προσδιοριζόμενα, και άρα μεταβαλλόμενα και ενδεχομενικά, στοιχεία.

Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι παρά τις διαφορές ανάμεσα στους βεμπεριανούς θετικιστές, τους λογικούς θετικιστές, τους ντεσιζιονιστές και τους ιστοριστές τύπου Feyerabend, υπάρχει μια κοινή θεμελιώδης παραδοχή μεταξύ τους σύμφωνα με την οποία το εγχείρημα να ελεγχθούν ορθολογικά τα αξιολογικά, ιστορικά περιεχόμενα, είναι μάταιο. Στη βάση της αιρετικής στάσης του Feyerabend βρίσκεται μια «ορθόδοξη» θετικιστική αρχή, σύμφωνα με την οποία τα αξιολογικά περιεχόμενα που διέπουν την επιλογή (την πράξη) εντός ενός πεδίου δραστηριοτήτων ή οι σκοποί που προσδιορίζονται από αυτές, δεν υπόκεινται στον έλεγχο ορθολογικών επιχειρημάτων αλλά είναι υποκειμενικά ζητήματα. Οι αξιολογικές επιλογές των υποκειμένων επηρεάζονται από διάφορους παράγοντες που μπορεί να κυμαίνονται από οποιαδήποτε συλλογική «εμπειρία» μέχρι την προσωπική «ιδιοσυγκρασία» του καθενός, αλλά δεν δεσμεύονται από έλλογα κριτήρια. Η δε επίλυση των διαφορών που προκύπτουν σε περιπτώσεις σύγκρουσης αξιών είναι θέμα ψυχολογικών, κοινωνικών, πολιτικών πιέσεων. Η διαφορά είναι ότι, ενώ οι θετικιστές εν ονόματι της αντικειμενικότητας της επιστήμης προβάλλουν την αξίωση της αξιολογικής ουδετερό-

τητάς της, ο Feyerabend, ο οποίος παραμένει εγκλωβισμένος στην ίδια προβληματική, καθώς διαπιστώνει το αναπόδραστο του αξιολογικού-ιστορικού στοιχείου εντός της επιστημονικής δραστηριότητας, οδηγείται στη διάρρηξη όλων των δεσμεύσεων της επιστημονικής απόφασης, απελευθερώνει ακραία ντεσιζιονιστικά στοιχεία και υποκειμενοποιεί με ριζικό τρόπο την επιστημονική δραστηριότητα. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ένα σημαντικό στοιχείο της παρέμβασής του που έγκειται στην αναγνώριση των μη παραγωγικών πλευρών της επιστήμης, πλευρών που δεν εξαντλούνται στο πείραμα και τη λογική αποκλειστικά και οι οποίες αναδεικνύουν την ιστορική διάσταση της επιστημονικής γνώσης, τον οδηγεί στον ανορθολογισμό, ακριβώς επειδή παραμένει εγκλωβισμένος στη θετικιστική αντίληψη ότι η ορθολογική «καθαρότητα» της επιστημονικής γνώσης κατά έναν ουσιαστικό τρόπο μολύνεται από την πρόσμιξη με ουσιαστικά αξιολογικά, ιστορικά περιεχόμενα.

Η αντιφιλοσοφική στάση του βρίσκεται πίσω από την αδυναμία του να προσεγγίσει την ιστορική διάσταση της επιστημονικής πρακτικής με τρόπο διαφορετικό από εκείνον του θετικισμού. Το ιστοριστικό επιχείρημά του παραμένει ανολοκλήρωτο και η σχετικιστική κριτική του δεν καταλήγει σε τίποτα άλλο παρά σε μια σχηματική και αφρημένη καταγγελία της φιλοσοφίας¹⁶. Στην πραγματικότητα, η αντιφιλοσοφική στάση του Feyerabend είναι συνέπεια μιας προϊούσας εξέλιξης εντός της φιλοσοφίας της επιστήμης και πηγαίνει πίσω στη θεμελιώδη αξίωση του λογικού θετικισμού ότι η φιλοσοφία είναι κενή περιεχομένων και θέμα σύμβασης. Ο Feyerabend ολοκληρώνει, υπό μια έννοια, τη συμβατιστική παράδοση του λογικού θετικισμού.

Με το κίνημα του λογικού θετικισμού επήλθε μια αναδιάταξη της σχέσης της φιλοσοφίας και της επιστήμης, ένας διαχωρισμός, ο οποίος είχε ως αποτέλεσμα την απώθηση της φιλοσοφίας, ως κριτικού λόγου που έθετε αιτήματα ορθολογικότητας, από τα θεμέλια της επιστήμης. Ο προσδιορισμός της ορθολογικότητας αφέθηκε στις επιστήμες, γεγονός το οποίο είχε ως αποτέλεσμα τον περιορισμό του ενδιαφέροντος αποκλειστικά σε θέματα μεθόδου, καθώς η ιδέα της ορθολογικότητας θεωρήθηκε πως εξαντλείται στην ορθολογικότητα των μεθόδων. Η απόδοση της ορθολογικότητας ως ενσωματωμένης σ' ένα σύνολο τυπικών κανόνων συνδυάστηκε με το αίτημα μιας καθολικής και μη μεταβαλλόμενης μεθοδολογίας για την επιστήμη, η οποία εκφράζεται με τη συλλογή τυπικών κανόνων για τη μετάβαση από τη μαρτυρία στη θεωρία. Ο ρόλος της φιλοσοφίας περιορίστηκε στην απόδοση αυτών των κανόνων μέσω της αποσαφήνισης λογικών δομών. Σ' αυτήν τη λειτουργία της, η ίδια προσδιορίστηκε ως «λογική της επιστήμης», ενώ τα περιεχόμενα που υπολείπονταν καταχωρήθηκαν στον αναξιόπιστο χώρο της μεταφυσικής.

Όμως η συρρίκνωση της φιλοσοφίας, ως φιλοσοφίας της επιστήμης, στην ανακατασκευή της γλώσσας της επιστήμης, δηλαδή στην απλή μετάφραση επιμέρους επιστημονικών θεωριών σε μια τυπική γλώσσα, έχανε σε μεγάλο βαθμό το στόχο: πώς να επιλέγει και να χαρακτηρίζει κανείς τυπικά αυτήν τη γλώσσα. Η συμβατιστική στροφή της φιλοσοφίας της επιστήμης υποστήριζε ότι, στο βαθμό που έχουν αποκαλυφθεί οι σχετικές λογικές δομές (μέσω της μετάφρασης σε μια τυπική γλώσσα), δεν υφίσταται τίποτα άλλο που να μπορεί να τεθεί από τη φιλοσοφία, κανένα άλλο περιεχόμενο δεν μπορεί να βεβαιωθεί εκ μέρους της με τρόπο που να μην οδηγεί στην αυθαιρεσία, αν όχι την ανοησία. Η επιλογή του λογικού πλαισίου δεν θεμελιώνεται. Είναι αυθαίρετη με την έννοια ότι εξαρτάται από κενές

γνωστικού περιεχομένου συμβάσεις. Η υποδήλωση εδώ είναι ότι όλες οι λογικές αλήθειες ενός τυπικού συστήματος είναι ισοδύναμες, με αποτέλεσμα η επιλογή μεταξύ τυπικών συστημάτων να μη θεμελιώνεται, δηλαδή να μην διευθετείται ορθολογικά, αλλά να εξαρτάται από τις προθέσεις μας και εν τέλει να λύνεται πραγματιστικά. Πίσω από αυτήν τη θέση βρίσκεται η αυστηρή εμπειριστική διάκριση μεταξύ αναλυτικών και συνθετικών αληθειών και η αξίωση ότι η επιλογή μιας τυπικής γλώσσας, η οποία εκφράζει τη δομή της επιστημονικής και κατ' επέκταση της ορθολογικής σκέψης, είναι κενή περιεχομένου επιλογή. Οι λογικοί θετικιστές απέδιδαν στη μορφή της ορθολογικής σκέψης την κενότητα της λογικής αλήθειας και της τυπικής σύμβασης.

Όμως, ας μη μας διαφεύγει ότι και στο λογικό θετικισμό η «λογική της επιστήμης» ήταν, στις γλωσσικές και επιστημονικές κατασκευές της, η έκφραση ενός θεμελιωτικού προγράμματος. Εμφανώς όμως αυτό δεν μπορούσε να πραγματοποιηθεί υπό συμβατιστικές προϋποθέσεις, χωρίς τη συνδρομή ενός ουσιαστικού φιλοσοφικού λόγου που να υπερβαίνει τις επιταγές της *factum* επιστήμης. Ο Popper είναι ο πρώτος ο οποίος συνειδητοποιεί το γεγονός αυτό και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η λογική της επιστημονικής έρευνας είναι (πρέπει να είναι) φιλοσοφία της επιστήμης χωρίς φιλοσοφία. Η μεθοδολογική στροφή έχει ολοκληρωθεί. Ο ίδιος ταυτίζει την ορθολογικότητα με την παραγωγική λογική και επιχειρεί να αποσαφηνίσει την επιστημονική μέθοδο καθαρά με όρους λογικών κριτηρίων. Υποστηρίζει την «ανορθολογικότητα» της επιστημονικής ανακάλυψης και τη «συμβατικότητα» των φιλοσοφικών θέσεων οι οποίες υπόκεινται της επιλογής της δικής του θεωρίας. Ο Feyerabend επεκτείνει τη συμβατιστική κριτική της φιλοσοφίας, σύροντας τις ακραίες σχετικιστικές συνέπειές της. Η φιλοσοφία δεν μπορεί να θέσει ερωτήματα δικαιολόγησης της επιλογής λογικού πλαισίου. Δεν υπάρχει καμιά θεωρητική δέσμευση η οποία να ρυθμίζει την επιλογή: όλες οι μεθοδολογίες περνάνε.

Συγκεκριμένα, ο Feyerabend ριζοσπαστικοποιεί και απολυτοποιεί σκεπτικιστικά στοιχεία που ενυπάρχουν στην ποππεριανή επιστημολογία και τα οποία ο Popper ενεργοποιεί κατά του λογικοθετικιστικού θεμελιωτισμού. Ο Feyerabend στρέφει αυτά τα στοιχεία κατά της ίδιας της φιλοσοφίας της επιστήμης, του «κριτικού ορθολογισμού». Ας υπενθυμίσουμε ότι ο Popper απορρίπτει το ιδεώδες της επιστημονικής βεβαιότητας, υποστηρίζοντας ότι όλη η επιστημονική γνώση είναι κατ' αρχήν επισφαλής και υποθετική. Δεν είναι δυνατό να δικαιολογηθεί μέσω της εμπειρίας (ούτε μέσω μιας άμεσης διανοητικής ενόρασης), με την έννοια της αποδειξιμότητάς της ως αληθούς. Εκεί, λοιπόν, που οι λογικοί θετικιστές εξασθένησαν σε μεγάλο βαθμό την έννοια της ισχυρής αλήθειας των πληροφοριακών αιτημάτων, υποκαθιστώντας την με την έννοια της επαγωγικά τεκμηριωμένης αλήθειας ως της πλέον πιθανής αλήθειας, ο Popper εξασθενίζει ακόμα περισσότερο αυτών την έννοια, υποστηρίζοντας ότι τα αιτήματα της ισχυρής αλήθειας και της πληροφοριακότητας δεν είναι απλώς ανεξάρτητα αλλά εν τέλει, στην πράξη, ανταγωνιστικά. Πληροφοριακό περιεχόμενο συσσωρεύεται μέσω διάψευσης, και όχι μέσω επαγωγικής επιβεβαίωσης οριστικών αληθειών.

Ο Feyerabend ενεργοποιεί τη θέση του Popper υπέρ της απόσυρσης κάθε έννοιας θεμελίωσης ή δικαιολόγησης όσον αφορά τις απαρχές των θεωριών. Σύμφωνα με τον Popper, «οι θεωρίες είναι... ελεύθερες δημιουργίες των δικών μας μυαλών, το αποτέλεσμα μιας σχεδόν ποιητικής ενόρασης»¹⁷. Είμαστε δε ελεύθεροι ανά πάσα στιγμή να αποδεσμευτούμε από τα πλαι-

σια που μας επιβάλλουν οι θεωρίες μας. Αυτές οι παραδοχές συνοδεύονται από διαπιστώσεις με σκεπτικούς τόνους. Γράφει: «Η επιστήμη μας δεν είναι γνώση (επιστήμη-[ελλην. στο κείμενο]): δεν μπορεί να ισχυριστεί ότι έχει επιτύχει την αλήθεια ή έστω ένα υποκατάστατό της, όπως είναι η πιθανότητα... δεν γνωρίζουμε: μπορούμε μόνο να μαντέψουμε»¹⁸.

Όμως, στην ποππεριανή επιστημολογία οι ακραίες αγνωστικιστικές συνέπειες γίνεται προσπάθεια να ουδετεροποιηθούν, καθώς ο Popper υποστηρίζει ότι οι «ελεύθερες δημιουργίες», οι «εικασίες» υποβάλλονται σε αυστηρούς ελέγχους μέσω μιας υποθετικο-παραγωγικής διαδικασίας, η οποία ισχύει για όλες τις επιστημονικές θεωρίες, και μέσω της απάλειψης των διαψευσμένων θεωριών μπορεί να εγγυηθεί την πρόοδο και την ορθολογικότητα. Σ' αυτήν τη μεθοδολογία της προόδου μέσω λαθών και στην αντίληψη της ορθολογικότητας ως ορθολογικότητας των μηχανισμών ελέγχου, ο Feyerabend προβάλλει το αντεπιχείρημα ότι δεν συμβαδίζει ούτε αποδίδει την πραγματική εξέλιξη της επιστήμης. Καμιά νέα και επαναστατική επιστημονική θεωρία, υποστηρίζει, δεν έχει διατυπωθεί με τρόπο που να επιτρέπει να χαρακτηρίσουμε κάτω από ποιες συνθήκες πρέπει να θεωρηθεί ως υπονομευμένη. Τα κριτήρια του Popper εξαλείφουν ανταγωνιστικές θεωρίες μια και καλή: οι θεωρίες που δεν είναι ούτε διαψεύσιμες, ούτε διαψεύσιμες και διαψευσθείσες, δεν έχουν θέση στην επιστήμη. Αυτό, κατά τον Feyerabend, σχηματοποιεί αυθαίρετα: «Τα ποππεριανά κριτήρια θα απάλειψαν την επιστήμη χωρίς να μπορέσουν να την αντικαταστήσουν με τίποτα συγκρίσιμο. Είναι άχρηστα ως αρωγός στην επιστήμη»¹⁹. Η καταγγελία του ποππεριανού μοντέλου οδηγεί τον ίδιο στην καταγγελία της φιλοσοφίας της επιστήμης του *court*. Η αποδοχή της ποππεριανής θέσης σύμφωνα με την οποία όλες οι επιστημονικές θεωρίες είναι ελεύθερες δημιουργίες που πηγάζουν από την ελεύθερη προτίμηση των επιστημόνων, σε συνδυασμό με το συμβατιστικό επιχείρημα ότι οι ίδιες οι επιστημονικές θεωρίες περιλαμβάνουν τα μετακριτήρια με τα οποία μπορούν να θεματοποιηθούν, αλλά και την περαιτέρω διαπίστωση την οποία κάνει ότι η ιστορία απορρίπτει την αρχή του Popper ότι μπορούν να εντοπιστούν καθολικά τέτοια κριτήρια θεματοποίησης και άρα συγκριτικής αξιολόγησης των επιστημονικών θεωριών, οδηγούν τον Feyerabend στον ιστοριστικό σχετικισμό. Εάν η εξέταση των αξιώσεων των επιστημονικών θεωριών για εγκυρότητα μπορεί να γίνει μόνο στη βάση πραγματικών θεωρητικών εξελίξεων, όπως υποστηρίζει, και εάν έρουνες στην ιστορία της επιστήμης αντικαθιστούν τις λειτουργίες που για τους λογικούς θετικιστές συνίσταντο στην αποσαφήνιση θεμελιωτικών δομών και στον Popper προσδιορίζονταν από τη μεθοδολογία της διαψευσιμότητας, και οι ίδιες οι έρουνες διεξάγονται χωρίς κριτήριο, τότε έπεται το νεοσιζιονιστικό συμπέρασμα ότι κάθε επιστήμονας μπορεί να διαλέγει ελεύθερα τη μέθοδο του. Έπεται επίσης το σχετικιστικό επιχείρημα ότι, όταν οι επιστήμονες επιλέγουν διαφορετικές μεθοδολογίες και προτείνουν διαφορετικές θεωρίες, είναι αδύνατο να δοθεί μια δεσμευτική θεωρητική λύση στις διαφωνίες τους.

Με αυτήν την έννοια, ο ανορθολογισμός του Feyerabend, οι παραδοχές του ότι η θεωρία δεν μπορεί να θεματοποιήσει την επιστημονική αλλαγή, καθώς και ότι η ιστορική πορεία δεν είναι προσπελάσιμη ούτε κατανοήσιμη από αυτήν, αποτελούν εν πολλοίς συνέπεια των αξιώσεων αλλά και των απωθήσεων της δεσπίζουσας φιλοσοφίας της επιστήμης. Ο μεθοδολογισμός της τελευταίας οδηγεί σε ιστοριστικά και σχετικιστικά σχήματα (αυτο)κατανόησης της επιστήμης. Ο Feyerabend, καθώς διαπιστώνει τα αδιέξοδα του μεθοδολογι-

σμού, διολισθαίνει στην αποδοχή αστάθμητων, απρόβλεπτων και απροσδιόριστων παραγόντων ως ρυθμιστών της θεωρητικής επιλογής. Και εάν οι αρχές ελέγχου και αποτίμησης των θεωριών ρευστοποιηθούν και καταστούν οι ίδιες διαπραγματεύσιμες, όπως τις καθιστά ο ίδιος, τότε δημιουργείται ένα κενό επιλογής πρόσφορο να καταληφθεί από την αυθαιρεσία και το δογματισμό.

Ο εγκλωβισμός του Feyerabend στην προβληματική του μεθοδολογισμού δεν του επιτρέπει να θέσει ερωτήματα γύρω από τη σχεσιακή διάσταση των ιστορικών περιεχομένων και τη δυνατότητα μιας ανακατασκευής των σχέσεων μέσω των οποίων μπορεί να αποκατασταθεί η μεταβατικότητα νοήματος από επιστημονικό μόρφωμα σε επιστημονικό μόρφωμα, ώστε να αποκατασταθεί η επικοινωνισμότητα των συγκρουομένων διαδοχικών θεωριών και να επιτευχθεί η προσέγγιση των επιστημονικών νοημάτων μέσα από σχέσεις. Αντιθέτως, καθώς απειπολεί τη σχεσιακή διάσταση του ιστορικού, αποδιαρθρώνει την ιστορία της επιστήμης σε χωριστές περιοχές τις οποίες αδυνατεί στη συνέχεια να συνδέσει. Εισάγει, κατ' αυτόν τον τρόπο, το σχετικισμό ως χαρακτηριστικό της ίδιας της επιστημονικής ιστορικότητας και όχι ως πρόβλημα της δικής του θεωρίας, όπως είναι.

Το γεγονός αυτό τον οδηγεί σε μια σειρά μη εύλογων παρατηρήσεων για την ιστορία της επιστήμης. Χαρακτηριστικά, στη ριζική κριτική του κατά της μεθοδολογίας παραγνωρίζει το γεγονός ότι η κριτική ενός κανόνα στην ιστορία της επιστήμης δεν έχει γίνει ποτέ *ex nihilo*. Κάθε ιστορικά θεμελιωμένη επίθεση κατά ενός συγκεκριμένου μεθοδολογικού κανόνα προϋποθέτει την ισχύ κάποιων άλλων τέτοιων κανόνων. Η επίθεση κατά μιας πλευράς της μεθόδου προϋποθέτει ήδη μέθοδο. Μολονότι είναι, λοιπόν, ορθό να ειπωθεί ότι τα μεθοδολογικά πρότυπα της επιστήμης έχουν ιστορικότητα και μετασχηματίζονται ιστορικά, εν τούτοις καμιά ιστορική μελέτη δεν μπορεί να δικαιολογήσει την εγκατάλειψη ενός μεθοδολογικού κανόνα παρά στο βαθμό που δειχθεί ότι, αναφορικά προς κάποιους δικαιολογημένους μεθοδολογικούς κανόνες, ο συγκεκριμένος αυτός κανόνας οδήγησε πιο συχνά σε λανθασμένα συμπεράσματα απ' ό,τι σε ορθά. Η αλλαγή μεθοδολογικών κανόνων δεν υπονομεύει την κανονιστική ισχύ της επιστημονικής μεθόδου *tout court*.

Ο Feyerabend επιδιώκει να υπερασπιστεί τη δημιουργική διάσταση της επιστημονικής πρακτικής. Εξού και η έμφασή του στην ανάγκη παραβίασης παραδεδομένων προτύπων προκειμένου να επιτευχθεί το νέο και το επαναστατικό στην επιστήμη. Από το άλλο μέρος, όμως, εάν κάθε επιστήμονας κάθε στιγμή παραβίαζε τους ισχύοντες κανόνες και προσπαθούσε να αναπτύξει τη δική του εντελώς νέα και μεθοδολογικά μοναδική θεωρία, το επιστημονικό εγχείρημα θα οδηγείτο σε διάλυση. Η συνεπής κατάληξη της αναρχικής επιστημολογίας τύπου Feyerabend είναι η αδυνατότητα της επιστημονικής πρακτικής.

Είναι αξιοσημείωτο ότι, παρότι ο ριζικό χαρακτήρα της (αντι) επιστημολογικής κριτικής του, ο ίδιος επιχειρεί να διασώσει ένα ασθενές κανονιστικό πλαίσιο για την (αυτο)κατανόηση της επιστήμης, το οποίο όμως αδυνατεί να ολοκληρώσει και πολύ περισσότερο να δικαιολογήσει. Η δέσμευσή του υπέρ μιας ασθενούς κανονιστικότητας στην επιστήμη παραμένει αυθαίρετη. Η θεωρία του δεν μπορεί να την υπερασπιστεί αλλά επιτρέπει την υιοθέτηση και κανονιστικών πλαισίων αντιθετικών προς αυτήν. Συγκεκριμένα, ο Feyerabend επικαλείται την πρόοδο στην επιστήμη και επιτίθεται κατά του επιστημονικού ορθολογισμού με το επιχείρημα ότι ο εγκλωβισμός σε αφηρημένα σχήματα εμποδίζει την ελευθερία

του επιστήμονα και κατ' επέκταση την επιστημονική πρόοδο. Η έννοια της προόδου είναι ισχυρή κανονιστική έννοια, την οποία η αναρχική επιστημολογική οπτική του δεν μπορεί να θεματοποιήσει. Επιχειρώντας να άρει την αμηχανία που προκαλεί η διαπίστωση ότι, στο βαθμό που κάποιος δεχτεί την προοδευτική αντίληψη της επιστημονικής εξέλιξης, ήδη προϋποθέτει ένα κριτήριο με βάση το οποίο κρίνει ότι υπάρχει πρόοδος, σημειώνει: «... Ο καθένας μπορεί να διαβάσει τους όρους με το δικό του τρόπο και σύμφωνα με την παράδοση στην οποία ανήκει... Η δική μου θέση είναι ότι ο αναρχισμός βοηθάει την πρόοδο, όπως κι αν την ορίσουμε»²⁰. Η απάντηση δεν είναι ικανοποιητική, διότι αν μη τι άλλο, οποιαδήποτε αναρχική κίνηση που βοηθάει την πρόοδο με βάση ένα κριτήριο μπορεί να την εμποδίζει σύμφωνα με κάποιο άλλο. Ο Feyerabend δεν μπορεί να προβαίνει σε καθολικές ρήσεις για την επιστημονική πρόοδο χωρίς να προδίδει τις αναρχικές του παραδοχές σχετικά με το χαοτικό και άτακτο χαρακτήρα της επιστήμης και της ιστορίας της.

Κατά δεύτερο λόγο, ο Feyerabend υπερασπίζεται την αρχή του θεωρητικού πλουραλισμού. Ο τελευταίος προβάλλεται από τον ίδιο όχι ως περιγραφή του πώς τα πράγματα τείνουν να συμβαίνουν, αλλά ως κανονιστική επιταγή για τη μελλοντική επιστημονική πρακτική. Είναι μια αξίωση η οποία όμως δεν προκύπτει από τον επιστημολογικό αναρχισμό που υιοθετεί. Ο επιστημολογικός αναρχισμός του παίρνει τη μορφή της ελεύθερης απόφασης, του σχετικισμού και του ντανταϊστικού πειραματισμού, χωρίς αναστοχασμό των όρων αυτών των αποφάσεων. Σύμφωνα με το σχετικισμό αυτό, όλα τα επιχείρημα κρίνονται ισοδύναμα και οι επιλογές ισάξιες. Έτσι, όμως, την ίδια στιγμή που ο ίδιος τάσσεται υπέρ του πλουραλισμού, η θεωρία του επιτρέπει και το αντίθετο, δηλαδή την απόφαση υπέρ του μονισμού και της μονοσημαντότητας (ως μιας παράδοσης ανάμεσα στις άλλες). Οι θεωρητικές συνέπειες της αναρχικής του στάσης επιτρέπουν και την υπεράσπιση αντιθέτων προς τον πλουραλισμό και την ανοχή προτύπων και αξιών. Αυτό που θα χρειαζόταν είναι ένα ακόμα θεωρητικό βήμα για να δικαιολογηθεί η δέσμευσή του υπέρ των αξιών του πλουραλισμού, της δημοκρατίας, της ανοχής και της ελευθερίας, το οποίο να ολοκληρώνει έναν αναστοχασμό πάνω στους όρους ανάπτυξης της επιστήμης και της σχέσης της με την ελεύθερη κοινωνία. Αυτού του αναστοχαστικού επιχειρήματος όμως ο Feyerabend διακόπτει τη συγκρότηση, καθώς εισάγει «αυθορησιακά» και ντεσιζιονιστικά στοιχεία τα οποία οδηγούν στο θεωρητικό αγνωστικισμό και το σχετικισμό.

Είναι εύλογο να υποστηρίξει κανείς μαζί με τον Feyerabend ότι, εάν η επιστήμη αντιμετωπιστεί στη βάση ενός μοντέλου τυπικής δραστηριότητας, η πολυπλοκότητα της επιστημονικής πρακτικής, η πολυμορφία της όσον αφορά το θεσμικό ρόλο των επιστημόνων, τη δημιουργική τους ικανότητα ή την ιστορική τους ένταξη, αγνοούνται ουσιαστικά. Η εύλογη αντίρρηση είναι ότι η φορμαλιστική αντιμετώπιση προϋποθέτει ένα ριζικό χωρισμό της ιστορίας της επιστήμης και της θεωρίας της επιστήμης ως ορθολογικής δραστηριότητας, ο οποίος αλλοιώνει το χαρακτήρα της και οδηγεί σε μονομερή κατανόησή της. Προϋποθέτει μια δυϊστική απόδοση των λογικών και των «περιεχομενικών» περιγραφών των επιστημονικών θεωριών, της ορθολογικότητας και της ελευθερίας, της τυπικής δομής και της ιστορίας. Ο Feyerabend αντιδρά στο φορμαλισμό αλλά δεν απεγκλωβίζεται από το δυϊστικό πλαίσιο εντός του οποίου έχει παραχθεί. Απλώς, επικαλούμενος την έννοια της ελευθερίας εναντίον της μεθόδου αρχικά, και εναντίον της ίδιας της επιστήμης στη συνέχεια, αναπα-

ράγει έναν τέτοιο δυϊσμό, περνώντας από το ένα άκρο, τον αντικειμενισμό, στο άλλο, τον ακραίο υποκειμενισμό. Στο *Ενάντια στη Μέθοδο*, διερωτάται αναφερόμενος στον Kierkegaard, «Είναι δυνατόν η δραστηριότητά μου ως αντικειμενικού [ή κριτικο-ορθολογικού] παρατηρητή της φύσης να εξασθενήσει τη δύναμή μου ως ανθρώπινη ύπαρξη;» Καθώς διαπιστώνει ότι αυτός ο κίνδυνος είναι υπαρκτός, προτείνει «επειγόντως μια αναθεώρηση των επιστημών που να τις κάνει πιο αναρχικές και πιο υποκειμενικές (με την έννοια του Kierkegaard)»²¹.

Η επιστημολογική θεώρηση του Feyerabend αναπαράγει έναν οικείο δυϊσμό της νεότερης φιλοσοφίας μεταξύ ελευθερίας και επιστήμης (ως του πεδίου της μηχανικής αναγκαιότητας). Στην κριτική της επιστήμης, εμπλέκεται έμμεσα στο ερώτημα της σχέσης της ελευθερίας από το ένα μέρος, και της μηχανικής γνώσης της πραγματικότητας από το άλλο. Όμως αντί να επιχειρήσει τη διερεύνηση του ερωτήματος κατά πόσον μέσα από τη γνώση μηχανιστικών και αναγκαιών σχέσεων της πραγματικότητας (που παρέχει η επιστήμη) είναι δυνατό να οδηγηθούμε στην ελευθερία, ο ίδιος επιλέγει τη λύση του παραδοσιακού ρομαντισμού και του ιστορισμού. Όχι μόνο τάσσεται υπέρ της ελευθερίας και κατά της γνώσης, αλλά αποδιορθώνει τους όρους συγκρότησης της γνώσης (της επιστήμης ως αντικειμενικής γνώσης του κόσμου) εν ονόματι της ελευθερίας, ως μιας ελευθερίας της άγνοιας και του ακραίου υποκειμενισμού. Ο ίδιος υποστηρίζει ότι η έννοια της ελευθερίας, την οποία έχει, αντλεί το περιεχόμενό της από την παράδοση του Mill²². Ελευθερία, υποστηρίζει, είναι να κάνει κανείς το δικό του με το δικό του τρόπο. Ειδικότερα, ελευθερία σημαίνει να είμαστε ελεύθεροι να πιστεύουμε ό,τι διαλέγουμε.

Αυτό το οποίο ο ίδιος παραβλέπει όμως είναι ότι η παράδοση στην οποία αναφέρεται έθεσε το ζήτημα πως, εάν θέλω να πιστεύω και να αποφασίζω ελεύθερα, πρέπει να θέτω και τους όρους της ελεύθερης απόφασης και της δράσης. Η παράδοση του Mill, του Bentham, του Hume, έθεσε το ερώτημα αυτών των όρων και το απάντησε δεσμευτικά. Η γνώση είναι όρος της ελεύθερης απόφασης και δράσης. Σύμφωνα με τη φιλοσοφική ανθρωπολογία του νεοτετικού εμπειρισμού, ο άνθρωπος χαρακτηρίζεται από επιθυμίες ή συναισθήματα (ηδονή και πόνο, σύμφωνα με τον Hume, τον Bentham και τον Mill) και δρα έτσι ώστε να μεγιστοποιεί την ευχαρίστησή του και να ελαχιστοποιεί τον πόνο του. Στο ερώτημα πώς πράττει ο άνθρωπος, η εν λόγω παράδοση απαντά ότι η πράξη εξασφαλίζεται διά της εφαρμογής του λόγου. Ας θυμηθούμε τη ρήση του Hume, «ο λόγος είναι και πρέπει να είναι δούλος των πάθων»²³. Ο λόγος και η γνώση, η οποία εκπηγάει από αυτόν, είναι προϋποθέσεις της επίτευξης ενός ελεύθερου ανθρώπινου στόχου. Με αυτήν την έννοια, η ελευθερία δεν αντιτίθεται αλλά προϋποθέτει τη γνώση. Contra Feyerabend, δεν είμαστε ελεύθεροι να πιστεύουμε ό,τι θέλουμε, αλλά τόσο βαθμό ελευθερίας μπορούμε να επιτύχουμε όσο μας επιτρέπουν τα όρια της γνώσης μας. Δεν είμαστε ελεύθεροι να πιστεύουμε ό,τι θέλουμε, εάν επιδιώκουμε να πραγματοποιούμε τα είδη των στόχων που θέτουμε —και εκείνους του στόχους εν ονόματι των οποίων δεσμεύεται ο Feyerabend: την ελευθερία, την ευτυχία, τις ανθρωπιστικές αξίες.

Ο ίδιος επικαλείται τις ανθρωπιστικές αξίες εναντίον των αναγκαστικών δεσμεύσεων της επιστήμης. Όμως, εάν οι αξίες που είναι συστατικές της ανθρώπινης ζωής δεν διασφαλιστούν μέσω έλλογων αρχών, τότε η ίδια η ανθρώπινη ζωή και τα προβλήματά της επαφίε-

νται για την αντιμετώπισή τους στην αυθαίρετη ισχύ ή τη δογματική προκατάληψη. Το ζήτημα είναι, και σε αυτό το σημείο, ότι η απόφαση του Feyerabend υπέρ των ανθρωπιστικών αξιών δεν προκύπτει, ούτε δικαιολογείται μέσα από το θεωρητικό του σχήμα. Ο ντεσιζιονισμός και ο θεωρητικός «οπορτουνισμός» που προπαγανδίζει, του επιτρέπουν και την αντίθετη απόφαση χωρίς κόστος: την απαξίωση αυτών των αξιών. Στο τέλος του επιχειρηματός του, καθώς διαρρηγγύει τη σχέση μεταξύ γνώσης και απόφασης, μας αφήνει μ' ένα χάσμα το οποίο καθιστά τη μεν γνώση (θεωρία) έωλη και άσκοπη, τη δε απόφαση (και την πράξη) τυφλή και ανορθόλογη.

Το *Ενάντια στη Μέθοδο* θα μπορούσε να διαβαστεί ως ένα βαρυσήμαντο σκεπτικιστικό έργο με στόχο να ξυπνήσει τους φανατικούς ορθολογιστές από το δογματικό τους λήθαργο. Θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι μέσα από την καταδίκη του φορμαλισμού και του μεθοδολογισμού επιδιώκει να διασώσει την κριτική λειτουργία της επιστημονικής σκέψης. Όμως ο Feyerabend δεν επιτυγχάνει να διασώσει την κριτική όταν υπονομεύει τους όρους της συγκρότησής της. Εάν όλα τα κριτήρια είναι αυθαίρετα και απλώς εγκλωβίζονται σε δογματικά σχήματα την επιλογή, τότε μπορεί κανείς, όπως κάνει ο ίδιος, να καταγγέλλει, να διαμαρτύρεται ή να αφορίζει, αλλά οι αρχές από τις οποίες έλκεται εισάγονται «κατά συμβεβηκός». Η θεωρία του επιτρέπει και τις αντίθετές τους. Με αυτήν την έννοια, ενώ ξεκινά από ενορατικά ορθές θέσεις, στην πορεία του επιχειρηματός του τις προδίδει. Για παράδειγμα, η αρχή του πλουραλισμού, που όπως είδαμε ο ίδιος υποστηρίζει, έχει μέσα της ένα αίτημα ανοχής, το οποίο συγκροτείται γύρω από την ορθή διαπίστωση ότι η απάλειψη ορισμένων συγκροτήσεων στην επιστήμη είναι πιο επιζήμια παρά ωφέλιμη. Η καταγγελία σε αυτό το σημείο θα μπορούσε να είναι εναντίον του φορμαλισμού, ο οποίος στο όνομα της ορθολογικότητας καταργεί τη γόνιμη αντιπαράθεση μέσω της αυθαίρετης επιβολής μιας μεθόδου, η οποία δογματικά ευνοεί μια λύση έναντι πιθανών άλλων. Η αυθαίρετη επιβολή μιας μεθόδου περιορίζει έτσι τα αποθέματα της κριτικής και κάμπει την κριτική δραστηριότητα του επιστημονικού λόγου, χωρίς την οποία νέα γνώση δεν είναι δυνατό να παραχθεί. Όμως, στην επίθεσή του κατά του επιστημολογικού δογματισμού, καθώς απουσιάζει κάθε αναστοχασμός πάνω στους όρους παραγωγής της επιστημονικής γνώσης, οδηγείται στο αντίθετο αλλά ομόλογο άκρο. Μας αφήνει σε μια κατάσταση όπου η απόφαση ανάμεσα σε αντίπαλες θεωρίες ή μορφές γνώσης και πρακτικής, λαμβάνεται χωρίς αρχές: αυθαίρετα και δογματικά.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, η κριτική την οποία κάνει στο φορμαλιστή ορθολογιστή ότι αδυνατεί να στοχαστεί τις προϋποθέσεις του επιχειρηματός του, επιστρέφει και στον εαυτό του. Ούτε ο ίδιος είναι σε θέση να στοχαστεί τις δικές του. Το ερώτημα επανέρχεται από πού πηγάζουν οι αξίες μέσω των οποίων συγκροτεί την κριτική του. Η απάντηση του ίδιου είναι μέσω της προσφυγής στην ιστορία. Αλλά στο θεμελιώδες ερώτημα με ποιους όρους είναι δυνατόν, σε μια κριτική του επιστημονικού λόγου, να ενσωματωθεί το ιστορικό στοιχείο, η απάντηση του Feyerabend είναι «σποντανεϊστική» και αγνωστικιστική. Αυτό που παραγνωρίζει ο ίδιος είναι ότι το ιστορικό γεννάει μια κριτική διάσταση, με βάση την οποία είναι δυνατό να ελεγχθεί και να υποβληθεί το ίδιο σε κριτική. Ο Feyerabend όμως, καθώς βλέπει το ιστορικό να εξαντλείται στην απλή παράθεση γεγονότων, δεν είναι σε θέση να θεματοποιήσει την (επιστημονική) ιστορικότητα και να θέσει το πρόβλημα του ορθολογισμού αλλά και της γέννησης των αξιών στο πλαίσιο μιας τέτοιας ιστορικά γονιμοποιημένης προβληματικής.

Όσον αφορά την πολιτική κριτική του, ο Feyerabend αναδεικνύει με έντονο και συγκινησιακά φορτισμένο τρόπο τον αντινομικό χαρακτήρα των κοινωνικών συνεπειών της επιστήμης, για την οποία υποστηρίζει ότι, ενώ ξεκίνησε ως ένα εγχείρημα διαφωτισμού και προόδου έχει εκφυλιστεί στη σύγχρονη εποχή σε παράγοντα αντιδιαφωτισμού. Όμως, όσο ορθές μπορεί να είναι ορισμένες διαπιστώσεις του Feyerabend για την καταπιεστική κυριαρχία των ειδικών, άλλο τόσο απλουστευτική είναι η πρότασή του ότι αυτή η κυριαρχία της επιστήμης μπορεί να υπονομευτεί μέσω του χωρισμού κράτους και επιστήμης. Καθώς ασχολείται μόνο με την ιδεολογική λειτουργία της επιστήμης, παραγνωρίζει το θεμελιώδη ρόλο της στην αναπαραγωγή της υλικής βάσης του σύγχρονου βίου. Η αναλογία με το χωρισμό κράτους και εκκλησίας είναι παραπλανητική, καθώς η επιστήμη δεν έχει μόνον, ή έστω πρωταρχικά, ιδεολογικές λειτουργίες. Είναι παραγωγική δύναμη, η οποία βρίσκεται στα θεμέλια της αναπαραγωγής της κοινωνικής ζωής, και όχι μια θρησκεία, ώστε να μπορεί να συλληφθεί ως ιδιωτική υπόθεση των υποστηρικτών της.

Ο Feyerabend αιτεί τη θεσμική ισότητα ανάμεσα σε εναλλακτικές παραδόσεις, ανάμεσα σε επιστημονικές και μη επιστημονικές μορφές γνώσης και πρακτικής. Καθώς σχετικοποιεί την αυθεντία της σύγχρονης επιστήμης, υποστηρίζει ότι η ελεύθερη κοινωνία είναι κοινωνία αυτόνομων παραδόσεων (όχι ατόμων), οι σχέσεις μεταξύ των οποίων ομαλοποιείται μέσω κάποιας αστυνομίας, που δεν περιορίζει τα πνεύματα αλλά μόνον τα σώματα. Η έννοια της αστυνομίας όμως, η οποία φρουρεί τις παραδόσεις, δεν μπορεί να διαφύγει την κριτική μας. Καταρχήν, οι αστυνομικοί είναι και αυτοί άνθρωποι, άρα μέλη παραδόσεων, και όχι εκπρόσωποι μιας υπερπαραδόσης που να τις υπερβαίνει. Κατά δεύτερο λόγο, η ίδια η ιδέα της αστυνομίας υπονομεύει το μοντέλο της ελεύθερης συνάθροισης των παραδόσεων και αποτελεί μια, μάλλον, θλιβερή κατάληξη για μια ελεύθερη κοινωνία. Επιπλέον, το όραμά του προϋποθέτει ένα πλαίσιο αλληλεγγύης, συνεργατικότητας και ανοχής, το οποίο δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί ως μια αξιολογική παράδοση ανάμεσα στις άλλες, αλλά είναι όρος πραγμάτωσης των άλλων. Είναι όρος της ίδιας της ουτοπίας που αυτός επαγγέλλεται.

Ο πολιτικός σχετικισμός του Feyerabend έχει ως στόχο να λειτουργήσει ως αντίβαρο σ' εκείνες τις θεωρίες και πρακτικές οι οποίες εν ονόματι ενός απολύτου κριτηρίου, όπως η «ανθρώπινη φύση», ο «ορθός λόγος» ή η «επιστήμη», καταλήγουν στο δογματισμό, περιχαρακώνοντας την ιστορική πρόοδο και την εξέλιξη της κοινωνίας. Η αντίδραση όμως του ίδιου στα περιοριστικά και αυθαίρετα σχήματα είναι εξίσου σχηματική. Από την ορθή διαπίστωση ότι δεν υπάρχει ένα αρχιμήδειο σημείο αναφοράς για τη θεμελίωση των γνωστικών περιεχομένων και των κοινωνικών πρακτικών, οδηγείται στη θέση ότι όλες ανεξαιρέτως οι παραδόσεις, όλα τα γνωστικά περιεχόμενα, έχουν ίδια δικαιώματα. Με την απόδοση ίσων δικαιωμάτων επαναλαμβάνει το λάθος του αντίπαλού του: Αντιμετωπίζει τις παραδόσεις αφηρημένα και σχηματικά. Και όπως η τυπική ισότητα απέναντι στο νόμο μπορεί να αποκρύπτει πραγματικές ανισότητες στις κοινωνικές σχέσεις, έτσι και η τυπική ισότητα των παραδόσεων αποκρύπτει το διαφοροποιημένο κοινωνικό περιεχόμενο και τη διαφορετική κοινωνική δραστηριότητά τους. Οι ανελεύθερες και απάνθρωπες παραδόσεις δεν μπορεί να αντιμετωπίζονται με τον ίδιο τρόπο όπως παραδόσεις που προάγουν την ανοχή, την αυτονομία, το σεβασμό των ανθρωπιστικών αξιών. Η πολιτική κριτική του Feyerabend

εγκλωβίζεται σε αφαιρέσεις, εν ονόματι της «Παράδοσης», της «Δημοκρατίας» του «Σχετικισμού», το ίδιο άκαμπτες μ' εκείνες των δογματικών αντιπάλων του.

Το πρόγραμμα της θεμελίωσης της αντικειμενικής γνώσης διά της συγκρότησης μιας τυπικής θεωρίας της επιστημονικής μεθοδολογίας, το οποίο αποτέλεσε την καταστατική βάση της σύγχρονης φιλοσοφίας της επιστήμης, δεν κατέστη δυνατό να πραγματοποιηθεί. Ο λογικός θετικισμός, ο οποίος σε μεγάλο βαθμό διαμόρφωσε αυτό το πρόγραμμα, επιδίωξε τη φιλοσοφική παραγωγή μιας καθολικής γλώσσας και μέσω αυτής της συγκρότησης μιας καθολικής θεωρίας της επιστήμης. Είναι ενδιαφέρον ότι σ' αυτό το εγχείρημά του ουσιαστικά επαναδιατύπωσε και εξέφρασε υπό λογικο-γλωσσικούς όρους, το αίτημα της νεότερης φιλοσοφίας για την παραγωγή μιας κατηγορικής θεωρίας, ως μιας θεωρίας συγκρότησης του κατάλληλου κατηγορικού πλαισίου για τη σύλληψη του κόσμου (στην περίπτωση του, γλωσσικά εκπεφρασμένης), από το ένα μέρος, και μιας γνωσιοθεωρίας, ως θεωρίας της αντικειμενικής γνώσης με τη βοήθεια της «λογικής της επιστήμης», δηλαδή μιας λογικο-φιλοσοφικής ανακατασκευής των αρχών του νοήματος της γλώσσας της επιστήμης, από το άλλο. Από τη στιγμή που τέθηκαν σε αμφισβήτηση τόσο η ικανότητα της (λογικά αποκαθαρωμένης) γλώσσας να παραγάγει τις κατηγορίες όσο και η ικανότητα της «λογικής της επιστήμης» να θεμελιώσει την εμπειρική γνώση, απελευθερώθηκαν σχετικιστικά στοιχεία υπονόμευσης όχι μόνο της φιλοσοφίας αλλά και της ίδιας της επιστήμης ως φορέα αντικειμενικής γνώσης. Ο Feyerabend αποτελεί μια ακραία ιστορικοιστική στιγμή αυτής της διαδικασίας, η οποία εκφράζει με ριζικό τρόπο τις απορίες και τα αδιέξοδα του μεθοδολογιστικού προγράμματος.

Σημειώσεις

1. R. Carnap, *Der Logische Aufbau der Welt*, Berlin—Schlachtensee, Weltkreis-Verlag, 1928, 3η εκδ., Hamburg, 1966, σ. 11.

2. *op.cit.*, σ. 139.

3. P.K. Feyerabend, «An Attempt at a Realist Interpretation of Experience», *Proceedings of the Aristotelian Society*, new series, 1958, σσ. 143-170, ιδιαίτερα σ. 150. (Επανατύπωση στο Feyerabend, *Realism, Rationalism, and Scientific Method: Philosophical Papers*, vol. 1, Cambridge, Cambridge University Press, 1981). Επίσης βλ. του ιδίου, «Explanation, Reduction and Empiricism», στο H. Feigl and G. Maxwell (eds.), *Minnesota Studies in the Philosophy of Science*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1962.

4. Feyerabend, «Problems of Empiricism», στο R. Colodny, (ed.), *Beyond the Edge of Certainty, Pittsburgh Studies in the Philosophy of Science*, vol. II, New Jersey, prentice-Hall, 1965, σσ. 145-260· και «Problems of Empiricism, Part II», στο R. Colodny, (ed.), *Nature and Function of Scientific Theories, Pittsburgh Studies in the Philosophy of Science*, vol. IV, Pittsburgh, University of Pittsburgh Press, 1970.

5. «Problems of Empiricism» στο *op.cit.*, σ. 180.

6. *op.cit.* στο *op.cit.*, σ. 214.

7. *op.cit.* στο *op.cit.*, σσ. 168-177.

8. «How to be a Good Empiricist» στο B. Baumrin (ed.), *Philosophy of Science: the Delaware Seminar*, vol. 2, New York, N.Y., Interscience Publications, 1963, σσ. 3-19· επίσης, «Problems of Empiricism», στο *op.cit.*, σσ. 174-179.

9. «Consolations for the Specialist», I. Lakatos and A. Musgrave (ed.), *Criticism and the Growth of Knowledge*, Cambridge, Cambridge University Press, 1970.

10. Βλ. *Against Method*, London, New Left Books, 1975, σ. 21· ελλην. μτφ. *Ενάντια στη Μέθοδο*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Σύγχρονα Θέματα, σ. 53 υποσημ.

11. Εισαγωγή στη Β΄ γερμανική έκδοση του έργου του *Science in a Free Society*, (London, New Left Books, 1978) ως *Erkenntnis für Freie Menschen*, Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1980 (πρώτη έκδ. 1979)· ελλην. μτφ. *Γνώση για Ελεύθερους Ανθρώπους*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Σύγχρονα Θέματα, 1986, σ. 12.

12. *op.cit.*, σ. 23· ελλην. μτφ. *op.cit.*, σ. 54, επίσης σ. 235.

13. *op.cit.*, σ. 179· ελλην. μτφ. *op.cit.*, σ. 223.

14. *op.cit.*, σ. 189· ελλην. μτφ. *op.cit.*, σ. 235.

15. *op.cit.*, σ. 141· ελλην. μτφ. *op.cit.*, σ. 184.

16. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην αυτοβιογραφία του (*Killing Time*), την οποία ολοκληρώνει στο νοσοκομείο λίγο πριν πεθάνει, και παρά το γεγονός ότι έχει μετριάσει τους ακραίους τόνους, γράφει στις τελευταίες σελίδες της για τη φιλοσοφία: «Ένα από τα ελατήριά μου για να γράψω το *Ε[νάντια στη] Μ[έθοδο]* ήταν να ελευθερώσω τους ανθρώπους από την τυραννία των φιλοσοφικών συσκοτίσεων και των αφηρημένων εννοιών, όπως “αλήθεια”, “πραγματικότητα” ή “αντικειμενικότητα”, που περιορίζουν την αντίληψη των ανθρώπων και τους τρόπους της υπαγωγής τους εντός του κόσμου... Παράξενω όλους τους συγγραφείς που θέλουν να πληροφορήσουν τους συμπολίτες τους να μείνουν μακριά από τη φιλοσοφία...» (ελλην. μτφ. από τα ιταλικά *Σκοτώνοντας το Χρόνο*, Αθήνα, εκδόσεις Εκκρεμές, 1997, σ. 226). Βλ. επίσης τις παρατηρήσεις του στον υποθετικό διάλογο, «Concluding Unphilosophical Conversation», στο συλλογικό τόμο του Gonzalo Munévar (ed.), *Beyond Reason. Essays on the Philosophy of Paul Fejerabend*, Dordrecht, Kluwer Academic Publishers, 1991, σσ. 487-527.

17. K. Popper, *Conjectures and Refutations*, London, Routledge and Kegan Paul, 1963, σ. 192.

18. Popper, *Logik der Forschung*, Wien, 1934· αγγλ. μτφ. *The Logic of Scientific Discovery*, London, Hutchinson, 1962, σ. 278.

19. «How to Defend Society against Science», *Radical Philosophy* 11, Sept. 1975, σσ. 5-6.

20. *op.cit.*, σ. 27· ελλην. μτφ. *op.cit.*, σ. 59.

21. *op.cit.*, σ. 175· ελλην. μτφ. *op.cit.*, σ. 219.

22. J.S. Mill, *On Liberty* (1859), κειμ. 1· ανατύπ. στο *Utilitarianism*, ed. Mary Warnock, London 1973, σ. 138.

23. David Hume, *A Treatise on Human Nature* (1888), Oxford, OUP, 1968, σ. 415.